

Церсіс канадський

Феномен Асканійської степової оази

З прадавніх часів значну територію сучасної України займали відкриті простори, вкриті трав'янистими екосистемами, які в Європі називають степами. Загальна площа сучасного степового біому в межах нашої країни становить понад 30 мільйонів гектарів, тому Україну можна віднести до найбільших степових держав світу.

Але, говорячи про степи, ми найбільшого маємо на увазі ту територію, яку вони займали. Справжніх степів, що відображають зональне ландшафтне, ґрунтове і видове різноманіття, залишилося обмаль. Це території природно-заповідного фонду, діючих і колишніх військових полігонів у Миколаївській області та АР Крим, а також непридатні для землеробства ділянки схилів, засолених земель тощо.

Площа заповідних степових екосистем становить близько 25 тисяч гектарів, майже половина з них зосереджені в Біосферному заповіднику "Асканія-Нова" ім. Ф.Е. Фальц-Фейна. Історично склалося так, що південні степи України почали заселятися людьми лише з кінця XVIII ст. Жорсткі погодні-кліматичні умови були перепорою для осілого мешкання людини в степах упродовж тисячоліть.

Особливо цим вирізняється Дніпровсько-Молочнянське межиріччя, майже позбавлене відкритих водотоків, з кількістю опадів у 350-400 мм на рік. Тому для цієї території здавна був характерний кочовий спосіб життя і пристосованість до весняно-осіннього ритмотипу природних процесів. Кочували звірі, птахи, а за ними й люди, бо вже в середині літа всі степові депресії — поди — втрачали талу воду, відкритих водотоків тут майже не було, або вони також пересихали, травостій висихав і перетворювався на порошок, який займався при грозах, і тоді вигорало все, що траплялося на шляху вогняної стихії. З кінця червня до вересня ця територія перебувала в природному спокої. В центрі степів залишалися лише тварини, пристосовані до безводдя, або ті, що ховалися у нори та впадали на довгий час у сплячку чи переживали несприятливі часи у стадії яєць, лялечок, закопаних у землю та схованих у стеблах трав.

Саме за таких умов засновником сучасного Біосферного заповідника "Асканія-Нова" — Фрідріхом Фальц-Фейном — була глибоко продумана і реалізована система природокористування, яка щонайменше на 70 років випередила погляди природоохоронної громадськості світу.

Віктор Гавриленко
канд. біол. наук,
директор
Біосферного заповідника
"Асканія-Нова"
ім. Ф.Е. Фальц-Фейна
Української аграрної
академії наук,
Асканія-Нова

Доказом того, що в Асканії-Новій ще наприкінці XIX ст. був закладений прототип сучасного біосферного резервату, є опубліковані беззаперечні дані перших дослідників асканійської заповідності — Й. Пачоського [4] та К. Залеського [3]. Фрідріх Фальц-Фейн заповідав ділянку степу, яка стала праядром сучасного резервату, у 1898 році. Вона була обнесена ровом, залишки якого збереглися до сьогодні. Й. Пачоський регулярно здійснював ботанічні описи цієї ділянки, починаючи з 1902 року [4]. Особливо важливими для нас є картосхема землекористування, складена К. Залеським [3], і пояснення до неї.

Описуючи схему природокористування, автор пише: *“Таким чином, заповідник оточений, перш за все, декількома кільцями, які охороняють його від безпосереднього випадкового вторгнення сторонніх елементів. Але цим справа не закінчується. Зі східної, найширшої сторони великої захисної ділянки, прилягає до нього..., досить непогано збережений сінокісний степ, який є наступним охоронним бар’єром для заповідника. І лише за ним ідуть суцільно пасовищні райони, а за останніми слідує оранка”*.

Це вказує на те, що в Асканії-Новій функціонувала система сучасного біосферного резервату, яка складалася

зі степового ядра, буферної зони у вигляді пасовищ та сінокосів і зони антропогенних ландшафтів — населених пунктів та орних земель. Орні землі займали лише 17% загальної площі землеволодіння Ф. Фальц-Фейна. Ця система дозволяла колишньому господареві, крім збереження степового біорізноманіття, утримувати на початку XX ст. 35 тисяч овець, 1000 корів, 400 коней, 200 верблюдів, широко відомий у наукових колах зоологічний парк із напіввільним утриманням тварин та дендрологічний парк на штучному зрошенні.

Ми скромно замовчуємо невизначений пріоритет нашої країни у створенні гармонійно збалансованої системи природокористування, до якої світова спільнота підійшла і затвердила рішенням Генеральної конференції ЮНЕСКО у вигляді програми “Людина і біосфера” лише у 1970 р. (Програма МАБ). Ця основа сучасних біосферних резерватів узагальнювалася і розвивалася на міжнародних конгресах у Мінську (1983), Севільї (1995) та Мадриді (2008).

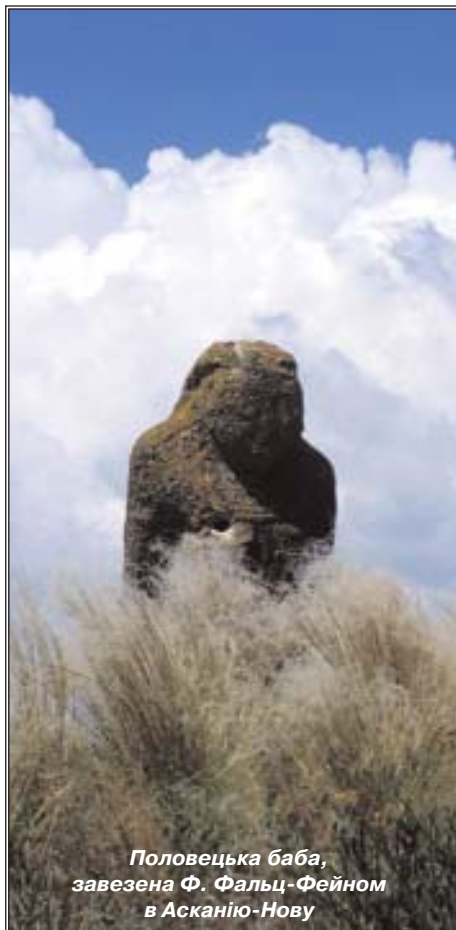
Завдяки реалізації геніальної ідеї вперше в світі, в межах життя одного покоління, з ініціативи і на кошти Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна створено три об’єкти охорони природи, які надалі набули національного і

світового значення. Взірєць, створений наприкінці XIX ст., набув свого розвитку за наступних поколінь.

Але спочатку, протягом XX ст., степи як навколо Асканії-Нової, так і безпосередньо на асканійських землях, втрачали свою природність. Особливість і неповторність асканійської оази все-таки впливала навіть на найодіозніших осіб, що врешті-решт не дозволило зруйнувати унікальну структуру природокористування.

Її заповідні об’єкти пережили революції 1905 і 1917 років, громадянську і Велику Вітчизняну війни, розгром біологічної науки в 1930-ті роки, розорювання степів на початку 1960-х років. Порівнюючи їхні кількісні та якісні характеристики в часі, ми можемо констатувати послідовний розвиток асканійської заповідності.

Суто заповідні площі, всупереч крутим поворотам історії, приростали. Якщо Ф.Е. Фальц-Фейном було заповідано у 1898 р. близько 600 га цілини, то з 1966 р. степовий складник заповідника стабільно має 11054 га, з яких 7106,3 га сьогодні в абсолютному режимі. *Ядро біосферного заповідника — зразок типчакково-ковилового степу — визнане у лютому 1985 року Бюро програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” еталоном степових екосистем планети.*

Половецька баба, завезена Ф. Фальц-Фейном в Асканію-Нову

Схема природокористування “Асканії-Нової” за часів Ф. Фальц-Фейна

Бізони

Оазний характер функціонування сучасного біосферного заповідника простежується у всьому. Незважаючи на великі, з першого погляду, простори, зайняті сучасним природним ядром, для значної кількості особливо рухливих видів вони недостатні. Навіть теоретично важко собі уявити, що заповіданням можна досягти однако-во сприятливих умов для розвитку понад 4000 представників рослинного, тваринного, грибного царств.

Фітобіоту в межах сучасного розташування природного ядра заповідника "Асканія-Нова" вивчають майже 160 років. Найбільшу кількість досліджень присвячено квітковим, мохоподібним, лишайникам, водоростям, мікро- та макроміцетам. Сучасна фло-

Ватусі

Зоологічний парк із напіввільним утриманням тварин у великих зграях, гуртах, табунах і стадах, 1874-1877 років закладки, мав при засновнику площу близько 100 га. Зараз у режимі вольєрного утримання тварин міститься 77 га, а в режимі напіввільного випасу — 2376,4 га. Із 2002 року його колекція має статус Національного надбання.

Дендрологічний парк зі штучним зрошенням із артезіанських свердловин (заснований 1887 року) мав при закладці лише 28 га. Тепер його площа сягає 167 га, і це визнаний об'єкт садово-паркового мистецтва кінця XIX-сер. XX ст., який від 1983 року має статус загальнодержавного значення.

Зебра вибрикує

ра заповідного степу налічує 505 видів з 237 родів 56 родин. Рідкісні та ендемічні квіткові становлять 19,4% загального списку. Саме з асканійських біотопів було описано цілу низку нових для науки видів (2 — водоростей, 1 — гриба, 25 — квіткових рослин), а також виявлено нові для степової зони України види ґрунтових водоростей (54), мікроміцетів (11) та агарикальних грибів (23). У формуванні ендемічного ядра автохтонної флори цілинного степу основна роль належить полондемікам з причорноморським ареалом [1, 5].

Видів, що підлягають особливій охороні, тобто занесених до різноманітних офіційних червоних списків і книг міжнародного, державного і обласного рівнів, серед квіткових налічується 27, лишайників - 4, грибів - 2. Основна проблема їхньої охорони полягає не тільки в своєрідній біології, відмінностях погодних умов, але й у специфіці утримання території, а саме — в заповідному режимі [1].

Проведені протягом минулого століття дослідження природи асканійського степу дозволили встановити, що заповідний режим сприяє розквіту

Гну голубий серед асканійського степу

не лише заповідний режим, але й низка інших чинників. На жаль, за радянських часів у буферній зоні були розорані широкі пасовища, що також суттєво вплинуло на частину степових і напівпустельних видів, для яких потрібен степ із помірним випасом великих та середніх за розмірами травоядних тварин.

Альтернативним варіантом виглядає заповідна ділянка Великий Ча-

Антилопи кани

Сайгача

Сайгак—мешканець степів Євразії в Північному Причорномор'ї, був поширений до XIX століття

пельський під з пасовищним навантаженням диких копитних ссавців. За часів Ф. Фальц-Фейна тут практикувався керований випас змішаних стад екзотичних буйволів, коней та антилоп, а з кінця 1960-х років ці тварини утримуються в системі огорожених

одних видів за рахунок занепаду інших. Давно відомо, що оптимуми існування різних видів не лише раритетної, а й типової флори і фауни не збігаються. Заповідник втратив у природних екосистемах декілька рідкісних видів птахів на гніздуванні: степового орла, степового боривітра, дрохву, хохітву, степового журавля.

Із ядра заповідника зникли степовий тхір та великий тушканчик. Ховрах малий займає, переважно, протипожежні смуги, що вузькою стрічкою облямовують територію заповідного степу. Водночас відновився вовк, проник і збільшує чисельність борсук. Звичайно, в цьому свою роль відіграє

Коні Пржевальського

територій. Тому з весни до осені тут одночасно можна спостерігати краєвиди, схожі на савани Центральної Африки з антилопами, зебрами та кафрськими буйволами, або пампи Південної Америки з ламою гламою, гуанако, чи північноамериканські прерії зі стадом бізонів.

Пріоритетним для Асканії-Нової є розведення видів відкритих просторів Євразії. Зниклого в другій половині XIX ст. тарпана заміщує привезений у 1899 році експедицією із Джунгарської Гобі дикий кінь Пржевальського. Природно почуває себе туркменський кулан, який ще до середини минулого тисячоліття траплявся у південних степах нинішньої України. Найпівнічніша антилопа — сайгак — також повернута в українські степи, постійно мешкає на заповідній території в чисельності 130-170 особин. Раніше днище поду (до 1100 га) частіше запов-

нювалося водою, яка зберігалася до середини літа. В останні десятиліття для підтримки водойми сюди подається артезіанська вода. Введення з 1966 року заповідного режиму, зменшення фактора турбування та наявність великої кількості гусеподібних у зоопарку суттєво вплинули на чисельність птахів, що зупиняються в період міграцій та зимують. Наприкінці XX — на початку XXI ст. на площі 2300 га реєструвалися скупчення зграй великої білолобої гуски від 30 тисяч до 500 тисяч особин, червоноволої казарки до 6,5 тисяч особин, 3-5 тисяч сірої гуски, тисячі різних видів качок та куликів. Асканія-Нова відома в орнітологічних колах також як одне з найбільших у світі міграційних скупчень сірого журавля, чисельність якого у вересні-жовтні коливається від 6 до 42 тисяч особин. Через інтенсивний антропогенний прес у Південному еколо-

Ховрах малий насторожі

Гадюка степова

Видове групування птахів на штучному озері

гічному коридорі птахи дещо змінили маршрут, знайшли у Великому Чапелському поді зручний затишок, де можна набратися сил та накопичити поживні речовини перед стартом через Чорне море. За результатами кільцювання, трансконтинентальні зв'язки пернатих з Асканії-Нової простягаються на захід до Франції, на схід до Центрального Сибіру, на північ до островів Нової Землі, на південь до верхів'їв ріки Голубий Ніл. Це дало підставу включити названу депресію в перелік водно-болотних угідь міжнародного значення, що охороняються за Рамсарською конвенцією.

Але, одночасно з успіхами в збереженні орнітофауни, яка мігрує, виникають проблеми через вплив птахів на сусідній агроландшафт. Зграї птахів пошкоджують посіви пшениці, ячменю, соняшника та кукурудзи. Зона їхнього добового впливу лежить в радіусі до 40 км від ядра заповідника. В місцях нічних зосереджень птахів можна спостерігати негативний вплив і на заповідні екосистеми: накопичуються азотисті сполуки (нітрати) і навіть важкі метали [2]. Проблема ускладнюється наявністю в зграях, що мігрують, рідкісних видів, які створюють надмірні скупчення лише в

Огарята

декількох точках України і, передусім, в Асканії-Новій: сірого журавля, червоноволої казарки, дрохви, які не підлягають регулюванню чисельності та відлякуванню. Це створює напруженість між адміністрацією заповідної території і навколишнім населенням, що суперечить намірам Севільської стратегії. Питання так і не вирішено на національному рівні, оскільки Україна поки що лише продекларувала можливість компенсації втрат за завдану дикими тваринами шкоду, але реального механізму її здійснення немає [6].

Справжньою степовою оазою виглядає дендрологічний парк, який існує лише завдяки штучному зрошенню. Він закладався саме в умовах, що повністю суперечили вимогам зростання деревної рослинності: кількість опадів 350-400 мм при випаровуваності 1200 мм. У степу на той час зростали лише два види чагарників, висота яких сягала характерних степових трав: карагана скіфська та мигдаль степовий. Глобальні процеси кліматичних змін можна простежити і на заповідних територіях. За останні тридцять років кількість опадів зросла

в середньому до 450 мм на рік (максимум 688 мм у 1997 році), а середньорічна температура — на 0,8°C. Але сформований деревною рослинністю і ариковою системою зрошення мікроклімат вже не є таким сухим, як при закладці перших насаджень. Колекція деревних рослин стрімко зростає і її загальний обсяг налічує понад 1030 таксонів.

Експериментальними дослідженнями здійснено відбір найстійкіших форм для подальшого впровадження. Рослинам, що пройшли жорсткі випробування асканійськими суховіями, ґрунтовими посухами та зимовим виморожуванням, у межах України немає рівних. За наявності догляду та помірного зволоження вони реалізуються в габітусах, звичних для них у місцях постійного зростання.

В чому ж полягає феномен асканійської оази?

На її збереженість значною мірою вплинула особлива екзотичність природного і штучно створеного комплексу, закладеного Ф.Е. Фальц-Фейном, яку не змогли зруйнувати ні час, ні злами історії. Дуже важливим чин-

ником з 1922 р. була наявність штатних висококваліфікованих науковців. Столітній досвід вдалих і невдалих експериментів показує, що в умовах обмеженості території, острівного характеру розташування осередків дикої природи досягнення оптимального для всього зонального біорізноманіття стає далі все більш проблематичним.

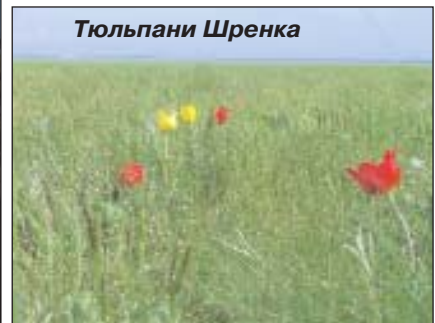
Асканійська оаза від початку і донині формувалася й існує завдяки продуманій, а в окремих випадках і спонтанній поліваріантності природо-користування, яка забезпечила збереженість як аборигенних, так і інтродукованих видів. Тому на конкретному етапі збереження біорізноманіття ми вдаємося до комплексної системи, яка вимагає підготовки законодавчих актів для врегулювання питань взаємодії природи і людей, які проживають у зоні антропогенних ландшафтів, проведення масштабних еколого-просвітніх заходів із населенням регіону, застосування різних режимів утримання території для формування розмаїття умов зростання та мешкання видів і, одночасно максимального підвищення статусу охоронюваних об'єктів — з національного до міжнародного.

Серед колекції хвойних

Озеро з гротом у старій частині дендропарку

Тюльпани Шренка

Австрійські сосни 1902 року на степовій галявині

Ялиці кавказькі часів Ф. Фальц-Фейна

Полум

Література

1. Гавриленко В.С., Дробич Н.Ю., Думенко В.П., Поліщук І.К. Сучасні проблеми взаємодії біоти ядра Біосферного заповідника "Асканія-Нова" з оточуючим агроландшафтом // Науковий вісник Національного аграрного університету. — 2006. — Вип. 93. — С. 117-132.
2. Гавриленко В.С., Моргул С.М. Вплив екскреторної діяльності мігруючих птахів на вміст важких металів у Великому Чапельському поді // Вісті Біосферного заповідника "Асканія-Нова". — 2006. — Т. 8. — С. 128-134.
3. Залесский К. Заповедная степь Ф.Э. Фальц-Фейна в Аскании-Нова // Бюлл. Харьков. о-ва любителей природы. — 1915. — № 5. — С. 17-32.
4. Пачоский И. При-Черноморская степи. Ботанико-географический очерк // Из "Записок "Императорского о-ва сель. хоз. южной России". — Одесса, 1908. — 42 с.
5. Шаповал В.В. Синантропный элемент флоры асканійського степу: структура та динаміка в контексті резерватної експозиції території // Заповідні степи України. Стан та перспективи їх збереження. — Асканія-Нова. — 2007. — С. 115-119.
6. Земельний кодекс України. — 2001. — 106 с.